

SÜLEYMANİYE CAMİİ 2007-2010 YILLARI RESTORASYONU ve RESTORASYON KARARLARI

Restoration of Süleymaniye Mosque and
Restoration Decisions Between the Years of
2007-2010

Prof. Dr. Ahmet Ersen | İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı
Nilgün Olgun | Rest. Uzm. Y. Mimar - Süleymaniye Camii Restorasyonu Şantiye Şefi
Seden Savaş Akbulut | Y. Mimar - Süleymaniye Camii Restorasyonu Şantiye Şefi Yardımcısı
Buşra Şenyurt Yıldırım | Restoratör - Süleymaniye Camii Restorasyonu Kalemişi Saha Sorumlusu

Süleymaniye Camii 2007-2011 yılı restorasyonu Cumhuriyet tarihinin en kapsamlı restorasyonudur. Bu restorasyon İstanbul 4 no.lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 14.02.2007 tarih ve 1047 sayılı kararına göre yapılmıştır. Restorasyon çalışmaları Koruma Kurulu ve Uzmanlar Kurulu kararlarına bağlı olarak yapılmıştır. Uluslararası koruma kriterlerine bağlı olarak yapı genelindeki muhdesler ve çimento sıvalar kaldırılmıştır. Kubbe ve minarelerde strüktürel sağlamlaştırma, bozulan hatların ve kalemişi bezeme programının konservasyonu vs. gibi restorasyon çalışmaları yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süleymaniye, cami, restorasyon, eski eser, prensipler

The restoration between 2007-2011 is the most extensive restoration work of the republican History. The restoration based on the decree of Istanbul 4th number of Cultural And Natural Heritage Conservation District Board. Site delivery was done on the 15th october 2007 by the decisions was done of the restoration work, was done by the decisions of the conservation board and the committee of experts. According to the criteri of international and restoration The main idea of the restoration is takinf off the non-specific adds like cement Structural rehabilitation, caligraphcal conservation rehabilitation of the structure of the done and the minarets conservation of the calligraphy and the adornments, etc... was done during the restoration work.

Key Words: Süleymaniye, mosque, restoration, historical building, principles

I. Süleymaniye Camii Restorasyonu ve Uluslararası Kriterler

Dünya kültür mirası alanındaki anıtların ve kentsel sitelerin koruma ilkeleri ICOMOS Dünya Kültür Mirası Merkezi tarafından belirlenmiştir. Bu alanlarda, tarihi yapılara yapılan çeşitli derecelerdeki müdahalelerin teorik ve teknik temelleri de UNESCO, ICOMOS, ICCROM tarafından güncellenerek yayınlanmıştır. Kültür varlıklarının özgünlüğü korunarak, zorunluluk halinde en az müdahale ile geleceğe sağlıklı olarak aktarılması, konservasyonun temel ilkelerindedir.

Kültürel varlıkların korunması ile ilgili projeler “1964 Venedik Tüzüğü’nün 4. Maddesinde de belirtildiği gibi; “Kültür varlığının korunmasındaki temel tutum korumanın kalıcı olması, sürekliliğinin sağlanmasıdır. Ayrıca “1994 Nara Bildirgesi” vb. uluslararası toplantılarda kabul gören ilave prensipler doğrultusunda da uygulanmalıdır.

Korumanın temel anayasası olan 1964 tarihli Venedik Tüzüğü’nün II. Maddesinde “ Kültür varlığının korunması ve onarımı için, mimari mirasın incelenmesine ve korunmasına yardımcı olabilecek bütün bilim ve tekniklerden yararlanmalıdır” diye bu iş kolunun ortak noktalarla oluşturu-

lması gerekliliğini net olarak ifade eder. Ayrıca 3. Madde de korumanın amacının onun bir sanat eseri olduğu kadar bir tarihi belge olma özelliği de göz önünde tutularak korunması gerekliliğini ve 4. Maddesinde de; “Kültür varlığının korunmasındaki temel tutum korumanın kalıcı olması, sürekliliğinin sağlanmasıdır. “ diye net olarak ana başlıkları tanımlar. Zaman içerisinde ortaya çıkan yeni durumlara göre de farklı yıllarda farklı yönetmelikler bu tüzüğe ek olarak çıkartılmıştır.

Bu tüzük ve yönetmelikler doğrultusunda restorasyona başlarken önce eserin durumuna ve özelliğine göre ana prensip kararları alınır. Anıt eserlerin korunması, sadece biçiminin değil, kökeni hakkında bilgi veren üretim malzemesinin ve üretim teknolojisinin değiştirilmeden, bilgi alınabilecek her türlü özelliğinin yaşatılması, yani belgesel değerinin korunmasıdır. Eserin zaman içinde geçirmiş olduğu onarımlar ve ekler de eserlerin belgesel değeri olup, yerine göre korunması gereken özelliklerdir.

Camiler, korunması gereken maddi kültür varlıkları olmalarının yanı sıra manevi işlevlerini sürdüren, maddi ve manevi değerlerinin birbirinden ayrılmaz olduğu yapılardır. Ne yazık ki geçmişte ya da günümüzde yapılan “ona-

Fotoğraf 1 Süleymaniye Külliyesi

rimlar” koruma yerine yenileme amaçlı ele alındığından yapıların sahip olduğu bazı özgün değerler kaybedilmiştir.

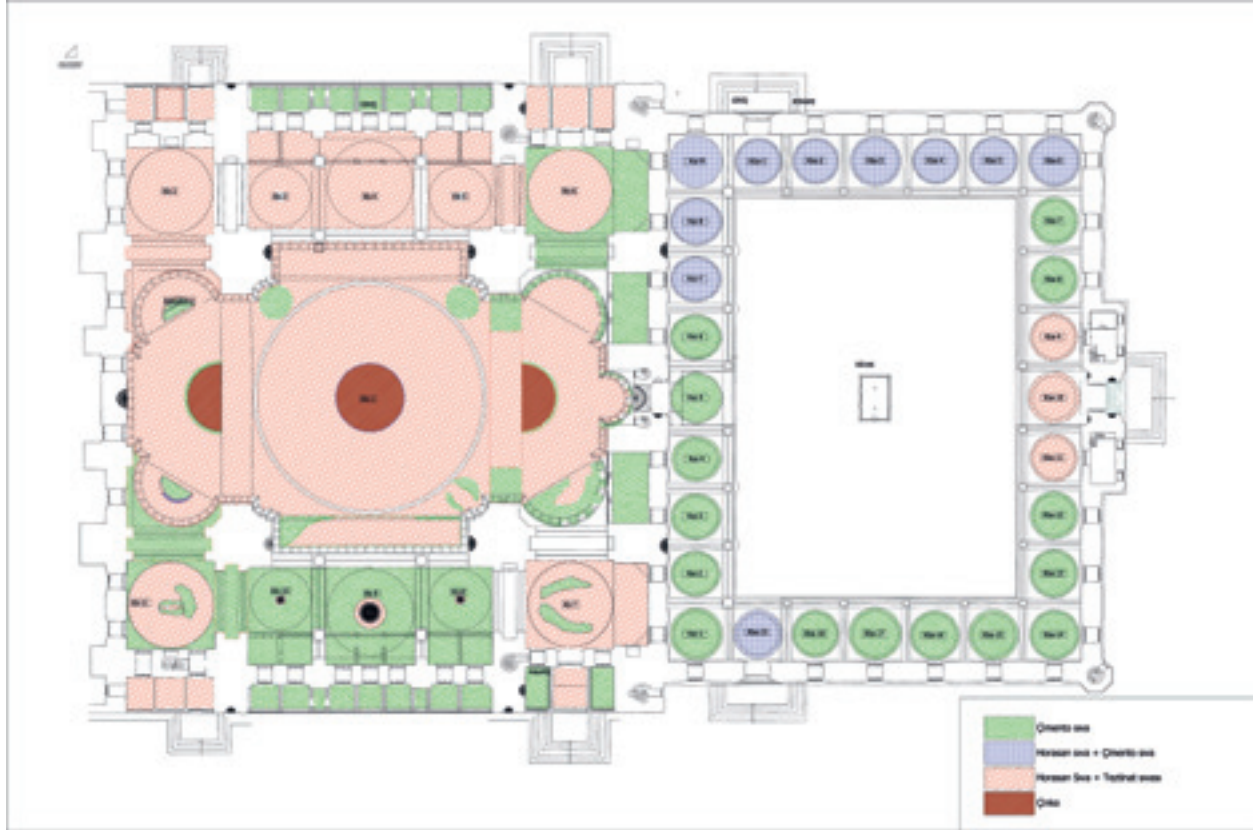
İstanbul 4 no.lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 14.02.2007 tarih ve 1047 sayılı kararı ile Süleymaniye Camii, dış avlu ve duvarlarına ilişkin rölöve detayları, hasar tespit ve müdahale projesi, restitüsyon, restorasyon projesi ve detayları onaylanmış ve yine aynı Koruma Kurulu kararı ile oluşturulan Uzmanlar Kurulu ve Vakıflar Bölge Müdürlüğü kontrolünde Süleymaniye Camii bütünlüğünde restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. Alınan kurul kararı doğrultusunda oluşturulan danışma kurulunda Prof. Dr. Ahmet Ersen, Prof. Dr. Gönül Cantay, Prof. Dr. Feridun Çılı, Doç. Dr. Ahmet Güleç, Y. Konservatör Gülseren Dikilitaş yer almaktadır. Oluşturulan Uzmanlar Kurulu, Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrollük teşkilatı ve profesyonel teknik ekibin doğru koordinasyonu sayesinde restorasyon çalışmaları uluslararası tüzük ve yasalara bağlı kalarak yürütülmüştür. Uygulama süresince elde edilen bulgulara göre de hazırlanan dokümanlar ve projeler ayrıca bilgi olarak Koruma Kurulu'na sunulmuştur.

Uygulamalara Süleymaniye Camii ile ilgili bütün yazılı ve görsel kaynaklarda tarama yapılmasıyla başlanmıştır. Eserin vakfiyesi ve tahrir defterleri incelenmiştir. Özellikle Ömer Lütfü Barkan'ın *'Süleymâniye Câmii ve İmâreti İnşaatına âit Muhâsebe Defterleri'* adlı eseri yapı malzemelerini ve kaynaklarını anlama açısından yol gösterici olmuştur. Yapılan görsel malzeme araştırmaları sonucunda, bulunan en eski tarihli fo-

toğraflara Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde ulaşılmıştır. Bunlar Sebah & Joaillier'in 1890-1910 yılları arasında çektiği fotoğraflardır. Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan çeşitli dönemlere ait fotoğraf, rölöve ve onarım kararları incelenmiştir. Kütüphane araştırmaları, tez taramaları ve internet üzerinden yapılan aramalarda çok sayıda yazılı ve görsel dokümana ulaşılmıştır.

Yapılan araştırmalar ışığında bilinen onarımlar sırasıyla,

- 19. Yüzyılın ilk yarısında geleneksel süsleme üslubunun yerine batı tarzında yapılan onarım. Bu onarımın mimarına yazılı kaynaklarda rastlanmamakla birlikte, bu tarihlerde İstanbul'da bulunan ve çeşitli çalışmalar yapan Fossatti Kardeşlere atfedilmektedir.
- 1940'lı yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılan restorasyonda ağırlıklı olarak revaklı avluda çalışıldığı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde ifade ediliyor.
- 1955-60 yıllarındaki onarım, yine Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Bu dönemde arşiv belgeleri ve raporlardan cami ana kubbesine tamamen iskele kurulmadığı için burada çok fazla bir araştırma yapılamamış olduğu, yalnız ana kubbede pencere üst kotuna kadar olan barok kalemşerlerinin boyanarak kapatılmış olduğu tespit edilmektedir.
- 1960 onarımından sonra ise resmi olmayan, cami derneği tarafından yapılmış irili ufaklı basit onarımlar bilinmektedir.

Çizim 1 Cami içi sıva tespit lejanti

19. yüzyıl onarımından yalnızca cami ana kubbesi ve mihrabın sağında bulunan kubbe batı tarzındaki süsleme üslubu günümüze ulaşmıştır. 1955-60 yılları ve sonrasında yapılan basit onarımlarda sıva malzemesi olarak çimento ve alçı içerikli harçlar kullanılması, özgün yapıya zarar vermiştir (çizim-1). Bu onarımların bazısında orijinal bezemeler kısmen veya tamamen yok edilmiş, bazen de yeni sıva, badana ve boya tabakaları altında bırakılmıştır. Eskisini taklit eden ya da dönemin zevki doğrultusunda yapılan yeni bezemeler yapının sahip olduğu özgün atmosferin değişmesine neden olmuştur. Mekânların alt kısımlarında göreceli olarak daha dikkatli bir işçilikle çalışılmışken üst kısımlarda, aşağıdan algılanmayan, tamamen niteliksiz, kötü bir işçilik ve renk tonları ile genellikle, plastik ve benzeri boyalarla çalışılmıştır. Kullanılan boyalar kalın bir tabaka halinde uygulandığından su buharı geçirimsiz bir yüzey oluşturmuştur. Zemin ve duvarlarda ortamdaki sıcaklık değişkenlikleri ve nem hareketleri nedeni ile çimento, alçı içerikli dolgu ve sıvalardan taşınan çözünür tuzlar, sıva ve boya tabakasında taşıyıcıdan ayrılma ve ayrışmaya neden olmuştur.

Yapılan onarımlarda özgün malzemeler ile uyum sağlamayan, farklı kimyasal, fiziko-mekanik özelliklere sahip malzemelerin kullanılması, var olan sorunların çözümünden çok yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sorunlar nedeniyle sürekli tekrarlanan bir bozulma/onarım döngüsü başlamış, bu süreçte de özgünlükten giderek uzaklaşmıştır. Söz konusu bozulma/onarım döngüsü-

nün durdurulması ya da yavaşlatılabilmesi için özgün yapı malzemeleri ile bağdaşmayan, zarar verici nitelikteki sıva ve boya tabakalarının yapıdan uzaklaştırılması gerekmektedir. Bu amaçla yapılan raspalar sonunda ortaya çıkan özgün unsurlar yapılan onarımlara yön veren değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu nedenle yapıya ait ya da yabancı unsurların araştırılması için çeşitli analizler yapılmakta ve bu araştırmalar sonunda elde edilen veriler ışığında koruma/onarım çalışmalarında kullanılacak yöntem ve malzemelere karar verilmektedir.

Süleymaniye Camii'nin 2007-2010 yılları restorasyon çalışmalarında, Venedik Tüzüğü'nün (Mayıs 1964) onarım ile ilgili maddelerinden yola çıkarak yapıdaki özgün olmayan zarar verici nitelikteki unsurların (çimento ya da alçı içeren sıvalar alt dönem süslemelerini örten plastik ya da yağlı boya ile yapılmış katmanlar vb.) mekanik ya da kimyasal yöntemlerle yüzeyden kaldırılmasıyla ortaya çıkan özgün unsurlar, gerekli yüzeylerde ihya edildikten sonra korunmuştur.

Eser genelinde yüzey ve hacim iskeleleri kurulduktan sonra mevcut bezemelerin rölöveleri alındı ve buna bağlı olarak analitik rölöveleri çizildi. Rölöveler alındıktan sonra da öncelikle mevcut bezeme yüzeyinde ince araştırma raspaları yapıldı. İlgili Laboratuvarlarda yapılan boya ve bağlayıcı analizleri sonucunda mevcut kalemişi ve diğer boyalı yüzeylerde hem içerik hem de dönemsel uygulama teknolojileri tespit edilmiştir. Birer duvar resmi olarak değer-

lendirilen boyalı süslemelerde teknik anlamda yapılan bu uygulamalara ilave olarak, tespit edilen yüzeylerde raspa yapılarak, yüzeyi örtülmüş önceki onarım dönemlerinin olup olmadığı araştırılırken, raspa verileri, analiz sonuçları ve bezeme nitelikleri değerlendirilerek kronolojik analizler tamamlanmıştır.

Camide yapılan araştırmalar ve kronolojik analizler sonucunda, ana kubbenin tamamında 19. yüzyıla ait sıva olduğu ana kubbe sıvasının bir dönem tamamıyla yenilediği KUDEB laboratuvarları tarafından belgelenmiştir. Ancak 19. Yüzyıl ait sıva katmanı olmasına rağmen araştırma raspası sonucunda ana kubbenin mihrap aksında alt dönemde barok süslemeye ulaşıldı. Bu bezemenin devamlılığı olmaması ve diğer bezemelerle bütünlük sağlamaması nedeni ile tüzüklerle belirlenen uluslararası restorasyon kriterlerine bağlı kalınarak restorasyon kararı alınmış; bezeme belgelenildikten sonra yüzeyine koruyucu süsülerek kapatılmıştır. Ayrıca takip edilen çatlaklarda da açmaları ince araştırma raspası şeklinde yapmış, bu noktalardan da her hangi bir alt veriye ulaşılammıştır.

Ana kubbe taş konsollarında mevcut klasik desenin altından barok döneme ait yer yer bezemeler bulunmuş, bu dönemin altından da 16. Yüzyıla atfedilen saz yolu üslubunda desen ortaya çıkartılmıştır. Aslangöğsü yüzeylerinde ise, yapılan araştırma raspalarında, 1956–60 onarımında bırakılan mevcut klasik kalemışleri dışında 2 dönem barok, 2 dönem klasik kalemışı olmak üzere 4 ayrı döneme ait bezeme tespit edilmiştir. Bu dört dönemden en alta bulunan süsleme, caminin inşa edildiği dönemin süsleme özelliklerine en uygun olduğuna karar verilmiş ve sanat tarihçiler tarafından raporlanmıştır.

Cami içindeki diğer yüzeylerde yapılan araştırma raspalarında ise, mevcut bezemelerin altında raspa yapılırca Fossati dönemi süslemeleri ve onunda altından Fossati öncesine ait klasik bezemelere yer yer rastlanmıştır. Buluntular, 1956–60 onarımında ortaya çıkartılan klasik bezemelerin, ana kubbe dışındaki yüzeylerde, kendi içinde bütünlük sağlayan ve verileri olan klasik kalemışı programını oluşturduğunu teyit etmektedir.

ICOMOS' un 2003 tarihli "Duvar Resimlerinin Korunması ve Koruma/Onarımı için Prensipler" başlığı altında oluşturduğu belgede de ifade edildiği gibi özellikle özgün süslemelerin büyük bölümünün kaybedilmiş olduğu bazı durumlarda, "duygusal atmosferin korunması" amacıyla bulunan orijinal süslemelerden yararlanılarak rekonstrüksiyon yapılabilmektedir. Ancak rekonstrüksiyon yapılabilmesi için eldeki verilerin güvenilir olması gerekmektedir. Herhangi bir güvenilir veriye ulaşamadığı için üslup ve dönem birliğine gitmeye çalışılmadan, yapıdaki tüm buluntular bütün ile ilişkili olarak, buldukları mekânlar içinde, ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Ana kubbede farklı katmanlarda sıva bulunmaması, özgün kalemışı verilerine ulaşmayı imkânsız kılarken; eş zamanlı olarak yapılan arşiv çalışmaları ve dönem yapılarının değerlendirilmesi sonucunda da, analogiyi destekleyecek belge olmaması nedeni ile restitüsyona dayalı bir süsleme programı önerilmesi mümkün olamamıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda hiç buluntuya ulaşamadığı ve belgelere dayalı restitüsyon projesi de hazırlanamamaktadır.

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip yapıların koruma/onarımlarında izlememiz gereken yol ICOMOS Geleneksel Mimari Miras Tüzüğü, Uygulama İlkeleri, Madde 6'da "Değişiklikler ve dönem restorasyonları" konusu; "Zaman içinde yapılan değişiklikler saygı görmeli ve geleneksel mimarinin özelliğini yansıtan bir belge olarak değerlendirilmelidir. Normal olarak, geleneksel yapıların restorasyonunda hedef yapının bütün parçalarının tek bir döneme göre onarılması olmamalıdır" şeklinde belirtilmektedir.

Cami genelinde yapılan raspa çalışmalarıyla, elde edilen veriler ve bilim kurulunda yapılan değerlendirmeler sonucunda, orijinal ve dönem onarımı olan mevcut kalemışı bezemelerde maksimum koruma yöntemleri ile onarımı – yenilenmesi yapılan sıvalar yüzeyine yapılması uygun olan müdahalelere ve bezeme kompozisyonlarına karar verilmiştir. Ayrıca yüzeyinde bezeme bulunan veya bulunmayan orijinal veya nitelikli dönem sıvaları, yüzeyinde buldukları duvardan ayrılmış ise, yerlerinde korunabilmeleri için, sıva – duvar arasına "enjeksiyon" yöntemiyle sağlamlaştırma yapılması önerilmiştir. Bezemeli sıva yüzeyi ve duvar dokusundan ayrılmakla kalmamış, doku özelliği kaybetmiş (tozumuş, ayrılmış) olan bezemeli yüzeylerde veya çimento sıvalı yüzeylerde çimento sıva alındıktan sonra bulgular ve bezeme program bütünleşmesi açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca yüzeyinde yazı bulunan levhalar, kitabeler vb süsleme elemanlarında da ilgili analizler yapılarak malzeme içerikleri ve nitelikleri belirlenmiş, sonuçları bilim kurulunda tartışılarak değerlendirilmiştir. Uygulamalar bu değerlendirmeler sonucunda belirlenen öneriler doğrultusunda, sıvalar ve diğer mimari elemanlar yüzeylerinde bulunan boyalı bezemeler projelendirilmiştir.

II. Restorasyon Uygulamaları

Uygulamada yukarıda belirtilen korumaya dayalı restorasyon prensiplerine uygun olarak özgün harç, sıva ve süslemeler ne kadar bozulmuş olduklarına bakılmaksızın sağlamlaştırılarak yerinde korunmasına, orijinal süslemelerin koruna gelmiş olduğu alanlarda sadece yerinde sağlamlaştırma ve temizlik çalışmaları yapılmasına ve bu alanlarda mümkün olduğunca renk ile müdahaleden kaçınılması, alanın estetik bütünlüğünü olumsuz yönde etkileyen bazı boşluklara, orijinalden ayırt edilebilir yöntem ve malzemelerle müdahale edilmesi kabul edilerek uygulama yapılmıştır.

Fotoğraf 2 Dış cephe iskelesi

Fotoğraf 3 Cami içi iskelesi ve asansör

Fotoğraf 4 Eskiye ve değişmesi gereken kurşunlar

Yer teslimi ile birlikte uygulamaya geçilmeden önce Cami içerisinde bulunan taşınabilir değerli eşyalar belirlenerek, taşınabilir olanlar restorasyon sonrası tekrar alınmak üzere Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'ne teslim edildi. Cami içerisindeki mevcut halılar, avizeler, ahşap kapı ve kepenkler numaralandırılarak söküldü ve saha içerisinde uygun alanlarda depolandı.

Cami ve revaklı avlunun içinde ve dışında, minarelerde iskeleler kuruldu (fotoğraf-2/3). İskeleler kurulduktan sonra, alınan restorasyon prensipleri doğrultusunda en az müdahale ile özgün detaylarını ortaya koyan uygulamamız için, eserin ulaşamamış her noktasına dokunuldu, tüm alanlar tekrar detayları ile birlikte çizimler üzerine aktarıldı. Ayrıca restorasyondaki müdahale paftamızı tamamlayacak olan sıva, boya, taş, numuneleri alındı, cephe temizlik yön-

temlerinin belirlenebilmesi için kirlilik numuneleri alınarak KUDEB ve İTÜ laboratuvarlarında testlere tabii tutuldu, hazırlanan raporlara bağlı kalınarak müdahale kararları belirlendi. Farklı bölgelerden getirilen küfeki taşlarının testlere tabii tutulmasının ardından Kırklareli Pınarhisar bölgesinden getirilen numunenin, mevcut taş yapısı ile daha uyumlu olduğu tespit edildi ve restorasyon süresince yapılacak her türlü küfeki taşı imalatta bu taşın kullanılmasına karar verildi.

Yapılan incelemeler sonucunda hasar tespit paftaları oluşturuldu, alınan raporlar ve yerinde yapılan incelemelere bağlı olarak restorasyona yönelik de müdahale paftalarının çizimleri yapıldı. Yapının her noktası fotoğraflar ile belgelendi.

Sahada uygulamaya geçilmeden önce bu ön çalışmalar devam ederken sanat tarihi uzmanlarınca fotoğraf arşivleri ve kütüphaneler tekrar taranarak farklı kaynaklardaki yazılı ve görsel her türlü bilgi ve belgeler toplandı.

Her eserde olduğu gibi, başta da belirtilen projersiz, mahalli imkânlarla yapılan daha önceki onarımlar dikkate alınarak bakılması gerekmektedir. Biz de bu noktayı dikkate alarak baktığımız zaman eser bünyesindeki problemleri iki ana başlıkta topladık. Mimari detaylarda ve bezemedeki problemler olarak tespit ve çalışmayı ayırmaya çalıştık. Bu doğrultuda baktığımızda mimari yönden bakıldığında;

- a. Kurşun örtünün büyük bir bölümünün cami derneği tarafından yakın bir tarihte değiştirildiği, değiştirilmemiş alanlarda deliklerin olduğu, ancak

Fotoğraf 5 Cami güney cephesi yoğun karbon birikimi,

Fotoğraf 6 Cami doğu cephesi yoğun karbon birikimi,

Fotoğraf 7 Cami dış avlu duvarları ve giriş kapıları karbon birikimi,

Fotoğraf 8 Cami doğu cephesi yoğun karbon birikimi,

Fotoğraf 9 Cami dış avlu duvarları ve giriş kapıları karbon birikimi,

özellikle kasnaklardaki kurşun değişimi sırasında detayların bozulduğu (fotoğraf-4);

- b. Eserin cephelerinde, minarelerin mukarnaslarında ve yağmur suyu ile yıkanmayan alanlarda yoğun karbon birimi olduğu, ancak taş dokusunda derzlerde oluşan erimelere dikkat ederek kuru temizlik yöntemleri ile ilgili araştırmaların yapılması gerekliliği (fotoğraf-5/6/7);
- c. Revaklı avlu içi doğu cephesi başta olmak üzere eserin pek çok noktasına çimento esaslı malzemeler kullanılarak imitasyonlar yapılmış olduğu (çizim-1);
- d. Revaklı avlu kurşun kotunda üç cephede, cami doğu ve batı cephelerinde kurşun kotunda kısmi olarak yer alan küfeki taşı küpeşte ve babalar ile minare-

Fotoğraf 10 Minare şerefe altı mukarnaslarda parça kayıpları,

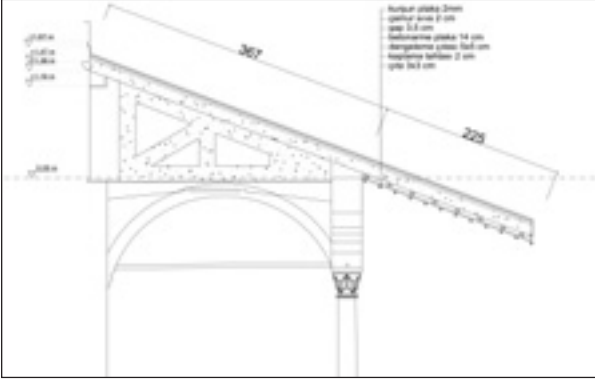
- lerdeki küfeki taşı korkulukların üzerlerine çakılan kablolar ve hava koşulları nedeni ile yoğun şekilde tahrip olduğu (fotoğraf-8/9);
- e. İki şerefeli minarelerdeki küfeki taşı mukarnaslar başta olmak üzere küfeki taşı ve mermer mukarnaslarda parça kayıpları olduğu (fotoğraf-10);
- f. Özellikle iki şerefeli minarelerden Haliç tarafındaki çirdeğinde çatlaklar olduğu; şerefe korkuluklarının kayıplarının fazla olduğu (fotoğraf-11);
- g. Küfeki taşı yüzeylerinde yüzey erozyonu olduğu;
- h. Mermer yüzeylerde şekerlenme oluştuğu;
- i. Doğu cephesinde bulunan üç şerefeli minarenin pektek kısmındaki kenetlerin korozyona uğrayarak taşların yukarıya doğru hareket etmesine neden olduğu;

Fotoğraf 16 Betonarme saçak detayları,

Fotoğraf 17 Betonarme saçak detayları

Çizim 3 Revak saçığı betonarme rölövesi

Fotoğraf 18 Parça kaybı olan kubbe alemleri

Fotoğraf 19 Avlu kubbeleri,

Fotoğraf 20 Cami revakları

m. Cami doğu ve batı cephelerindeki saçakların betonarme olarak inşa edildiği ve yapıya statik açıdan ağır yükler getirdiği (fotoğraf-16/17);

n. Mermer alemlerde parça kayıpları olduğu (fotoğraf-18);
o. Kubbe ve tonozlardaki sıvanın büyük bölümünün çimento esaslı harç ile yapılmış olduğu (fotoğraf-19/20);

Fotoğraf 21 Cami cümle giriş kapısı,

Fotoğraf 22 Cami içi kepenkleri

Fotoğraf 23 Cami dış avlu duvarları ve lokma parmaklıklar

- p. Ahşap kapı ve kepenklerde zararlı böcekler olduğu ve zaman içerisinde mantarlaşmanın başladığı;

Fotoğraf 24 Kurşun değişimi sırasında,

Ahşap kapı, kepenk ve dolap kapakların ahşabın nefes almasını engelleyecek şekilde verniklenmiş olduğu (fotoğraf-21);

Ahşap kapı ve kepenkler üzerindeki pirinç aksesuarların bir kısmının kaybolduğu, mevcuttakilerin ise okside olduğu (fotoğraf-22);

- r. Demir gergi ve lokma parmaklıkların korozyona uğradığı (fotoğraf-23);
- s. Avlu kuzeyinde bulunan ve “hasırlık” olarak nitelendirilen mekânın üst katındaki döşemenin betonarme olarak yapılmış olduğu; tespit edildi.

Bu ön tespitlerden sonra alınan ilke kararları ve uluslararası kriterlere uygun olarak;

Fotoğraf 25 Cami doğu cephesi cephe restorasyon uygulamaları sonrası

Fotoğraf 26 Cami Güney cephesi cephe restorasyon uygulamaları sonrası

Fotoğraf 27 Cami korkuluk ve harpuşta değişim uygulaması

- a. Değiştirilmesi gerektiği tespit edilen, detay hatası olan ve delik kurşunların değişimi yapıldı. Kurşun değişimi yapılan alanlarda horasan siva ve çamur siva yenilendi. Kurşun derzi horasan harcı ile yenilendi (fotoğraf-24).
- b. Koruma Bölge Kurulu'nun aldığı prensip kararına bağlı olarak küfeki taşı yüzeylerde cephe temizliği için kuru temizlik yöntemlerinden, taşın yüzeyine zarar veremeyecek şekilde, kontrollü mikro kumlama yöntemi ile yapılması için testler yapıldı. Hem sahada hem de laboratuarlarda yapılan testler sonucunda, 125mikron altı (tozsuz ve kuru ithal dolomit)malzeme ile 1- 1,5 basınç altında özel başlıklarla cephe temizliği yapılmasının uygun olduğuna karar verildi (fotoğraf-25/26).
- c. Eser genelindeki çimento esaslı imitasyonlar itinalı bir şekilde söküldü. Sökümün ardından gerekli görülen alanlarda taşlar çürütülüp paslanmaz çelik ankrajlar kullanılarak küfeki taşı ile tamamlama yapıldı.
- d. Yoğun erozyona uğrayan ve taşıyıcılığını kaybeden baba, harpuşta ve korkulukların sökümü yapıldı. Pınarhisar'dan getirtilen taşlar özgün detay ve ölçülerine uygun olarak atölyede hazırlandı, paslanmaz çelik kenet ve zıvanalar kullanılarak yerlerine montajları yapıldı. Korunabilecek durumda olanlar yerinde ıslah edildi (fotoğraf-27/28).

Fotoğraf 28 Cami korkuluk ve harpuşta değişim sonrası

Fotoğraf 29 Mukarnas eksik parçalarının montajı sonrası

Fotoğraf 31 - Cephelerde yapılan yüzey sağlama ve su itici uygulaması

- e. Profillerini tamamen kaybeden mukarnaslar yerlerinden alınarak aslına uygun olarak imal edilen korulukların montajı yapıldı. Parça kopması görülenlerde kopma miktarına bağlı olarak farklı müdahale yöntemleri belirlendi. Parça kayıplarının bütünlüğü bozmadığı örnekler konsolide edilerek yerlerinde korunurken bütünlüğü bozulan örneklerde aslına uygun olarak özgün malzemeler ile parça tamamlama yapıldı (fotoğraf-29).
- f. Minare çekirdeklerinde, yine Prof. Dr. Feridun Çılı başkanlığındaki ekip tarafından yapılan çalışmalar doğrultusunda paslanmaz çelik elemanlar ile sağlama yapılmasının uygun olacağına karar verildi. Minare çekirdek çapına göre özel olarak imal edilen paslanmaz çelik kelepçeler ankraj tekniği ile minare çekirdeklerine yerleştirildi (fotoğraf-30).
- g. Küfeki taşı yüzeylerde görülen erozyon 0-5 cm derinliğinde ve 5 cm'den büyük olmak üzere iki gruba ayrılarak farklı müdahale yöntemleri belirlendi. 0-5 cm arası derinlikte erozyon görülen alanlarda yüzey temizliği yapılmasının ardından Wacker BS OH100 ile sağlama yapıldı. 5 cm'den daha derin olan erozyonlu yüzeylerde taşlar çürütülerek paslanmaz çelik ankrajlar kullanılarak küfeki taşı ile tamamlama yapıldı (fotoğraf-31).
- h. Mermer yüzeylerde cephe temizliği kimyasal malzemeler kullanılarak yapıldı (fotoğraf-32).

Fotoğraf 30 minare çekirdeğinde paslanmaz çelik ile yapılan uygulama

Fotoğraf 32 Kimyasal temizlik uygulaması

- i. Doğu cephesinde bulunan üç şerefeli minarenin petek kısmındaki üç sıra taşın numaralandırıldıktan sonra sökümü yapıldı. Okside olmuş kenet ve zıvanalar itinalı bir şekilde yerlerinden alınarak paslanmaz çelik kenet ve zıvanalar kullanılmak şartı ile özgün taşlar yerlerine kondu (fotoğraf-33/34).

Fotoğraf 33 Minare petek kısmında yapılan sağlamlaştırma uygulaması

Fotoğraf 34 Minare petek kısmında yapılan sağlamlaştırma uygulaması

Fotoğraf 35 Minare külah değişim uygulaması

Fotoğraf 36 Minare külah değişim uygulaması

Fotoğraf 37 Minare çini montajı sonrası

- j. Üç şerefeli minarelerin ahşap külahları söküldü. Alınan ölçülere göre atölyede hazırlanan parçalar kurulan iskele yardımı ile cami dış avlusunda birleştirildi. Birbirine alıştıran parçalar numaralandırılarak minareye çekildi ve yerlerine montajı gerçekleştirildi (fotoğraf-35/36).
- k. Minare peteklerinde bulunan çinilerin değiştirilmesi için farklı atölyelerde yaptırılan çiniler renk ve dayanıklılık testlerine tabi tutuldu. Yapılan testler sonucunda İznik Çini Vakfı tarafından yapılan numunenin daha uygun olduğu tespit edildi ve uygulamada buradan temin edilen çiniler kullanıldı (fotoğraf-37).
- l. Batı taraftaki minare giriş saçağının belgelenmesi yapıldıktan sonra sökümü gerçekleştirildi. Duvar-

Fotoğraf 38 Minare-1 girişi

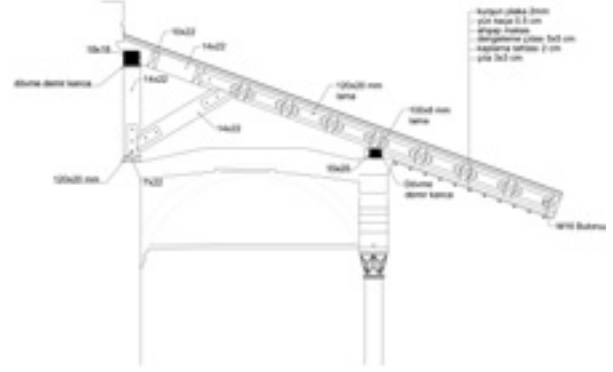
Fotoğraf 40 Revak saçağı uygulama sonrası

Fotoğraf 41 Kubbe alemlerinde tamamlama sonrası

Fotoğraf 39 Revak saçağı uygulaması

Çizim 4 Revak saçağı restorasyon uygulama detayları

larda bulunan izlere sadık kalınarak restitüsyonu hazırlandı ve restitüsyona dayalı restorasyonu yapıldı (fotoğraf-38).

- m. Cami doğu ve batısında yer alan abdest alma musluklarının üzerindeki saçağtaki bezemeli ahşap kaplamalar numaralandırılarak ve itinalı bir şekilde sökülerek yeniden kullanılmak üzere koruma altına alındı. 1958-60 yılları arasında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında yapılan betonarme saçağın kırımı yapıldı. Kırım sonucunda mermer ve küfeki taşı elemanlar üzerinde özgün detaya ilişkin izler tespit edildi. Bu izlere sadık kalınarak restitüye edilen saçağlarda restitüsyona dayalı restorasyon yapıldı. Numaralandırılarak sökülün kaplama tahtalarından korunabilecek olanlar yerlerine kondu, özellikle saçağın uç kısmında kalarak yağmur suyuna maruz kalan parçalar yeniden imal edildi. Korunan parçalardaki kalemişi bezemenin ihyası yapıldı, yeni parçalara özgün bezemeye sadık kalınarak kalemişi yapıldı (fotoğraf-39/40).
- n. Mermer alemlerin eksikleri belirlenip, tipoloji oluşturulmasının ardından özgün form ve büyüklüklere sadık kalınarak Marmara mermerinden parçalar hazırlandı. Hazırlanan bu parçalar paslanmaz çelik zıvanalar kullanılarak birbirine bağlandı (fotoğraf-41).

Fotoğraf 42/43 Horasan ve tezyinat sıvası tamamlanan yüzeyler

Fotoğraf 44 Ahşap kepenkler imalat sonrası

- o. Eser genelindeki çimento esaslı sıvalar sökülerek ve analiz sonuçlarına bağlı kalarak hazırlanan horasan sıva ve tezyinat altı sıvası yapıldı (fotoğraf-42/43).
- p. Sökümü yapılan ahşap kepenklerin fümigasyonu yapıldı, mantarlaşma olan alanlarda Paraloid B72 ile sağlamlaştırma yapıldı.

- r. Ahşap elemanların yüzeyindeki cilalar 125 mikron altı dolomit kullanılarak 0,5 bar altında basınç ile temizlendi. Parça kayıplarının olduğu kısımlarda özgün malzemesine sadık kalınarak parça tamirleri yapıldı. Onarımları tamamlanan kapılar gomalak ile cilalandı (fotoğraf-44/45/46).
- s. Kündekari kapılar, pencere kepenkleri ve dolap kapaklarının süsleme elemanları olan pirinç elemanların tespitleri yapıldı, eksikleri belirlendi. Mevcut elemanların kimyasal ve mekanik yöntemlerle temizliği yapıldı; eksik olanlar aslına sadık kalınarak tamamlandı.
- t. Demir gergi ve lokma parmaklıklar mikro kumlama yöntemi ile temizlendikten sonra üzerlerine korozyon önleyici uygulandı ve yağlı boya ile boyandı.
- u. Hasırlık mekânlarının betonarme döşemeleri sökülerek özgün detayları incelendi, önceki onarımlarda yapılan çizimler ve sahanın gösterdiği veriler doğrultusunda ahşap karkas döşeme ve merdiven yapılmasına başlandı.
- v. Yapılan çalışmalar sırasında ana kubbede tespit edilen çatlaklarla ilgili danışma kurulu üyemiz Prof. Dr. Feridun Çılı tarafından hazırlanan bildiriye teknik detayları algılamak mümkündür. Ancak biz burada alınan rapor ve önerilen detayın sahada nasıl uygulandığını aktarmak istiyoruz. Ana kubbedeki çatlaklarla ilgili teknik takip süreleri dışında, özgün kalem işi araştırmaları için yapılan raspa çalışmaları bize

Fotoğraf 45/46 Kündekari kapılarda bulunan filatoların tamamlanması,

Fotoğraf 47 Ana kubbe içinden yapılan enjeksiyon ile sağlamlaştırma

Fotoğraf 48 Ana kubbe dışından uygulama esnası

Fotoğraf 49 Ana kubbe uygulama sonrası

çatlaklarla ilgili tüm detayları elde etmemizi sağladı. Uygulama kararı alındıktan sonra, çatlaklara müdahale edilecek alanlar sahada tespit edildi. Belirlenen alanlar üzerindeki kalemî bezemelerin rö-

lölülerinin alınmasının ardından itinalı bir şekilde, çatlaklar boyunca sıva raspası yapıldı. Ortaya çıkan veriler çizimlere aktarıldıktan sonra İTÜ'den Prof. Dr. Feridun Çılı başkanlığında bir ekip tarafından statik hesaplar yapılarak, enjeksiyon ile sağlamlaştırma yapılmasının uygun olduğuna karar verildi ve verilen karara istinaden ana kubbenin içinde ve dışında enjeksiyon yöntemi ile sağlamlaştırma yapıldı (fotoğraf-47/48/49).

y. Şadırvan avlusu içerisinde bulunan su terazisine ait eski fotoğraflara bağlı kalınarak restitüsyon projesi hazırlandı. Şantiye alanında bulunan ve Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nden getirtilen parçalar ile su terazisinin restitüsyona dayalı restorasyonu yapıldı. Bu çalışma kapsamında kütle'nin kuzey ve güney cephelerine suluklu mermer parapetler yerleştirildi. Mermer babaların üzerine çanaklar oturtuldu, ön-

ceki restorasyonlarda tamamlanan mermer parapet parçaları sökülerek müzeden getirilen özgün parçalar yerlerine kondu; eksikler özgün kompozisyona sadık kalınarak hazırlanan parçalar ile tamamlandı (fotoğraf-50).

Yapılan her imalatın yazılı ve görsel arşivi oluşturuldu. Hazırlanan tüm projeler danışma kurulu tarafından onaylandığı gibi, Koruma Kurulu'na da bilgi olarak sunuldu.

Anılan restorasyon uygulaması, Süleymaniye Camii'nin günümüze kadar geçirmiş olduğu en kapsamlı restorasyon çalışmasıdır. Çalışmalar esnasında, yukarıda açıkladığımız mimari restorasyonun parçası tamamlayıcısı olan bezeme programına gelince konunun sanat tarihi yönünden detaylarını danışma kurulu üyesi Prof. Dr. Gönül Cantay'ın raporundan takip etmek mümkün, ancak biz burada uygulama saha detayları yönünden bazı noktaları aktarmak istiyoruz. Cami ve revaklı avlu birlikte çözülmüş bile olsa biz anlatımı iki başlıkta yaptık;

Revaklı Avlu

Avlu genelinde yapılan araştırma rasparaları ve laboratuvarında yapılan testler sonucunda, avlu cümle girişi kapısı (kuzey cephesi) kubbesinde (Kb-10) ve hasırlık girişi olarak tabir edilen kubbelerin (kba-9/11) dışında bulunan 25 kubbenin çimento sıvalı olduğu tespit edildi. Bu tespitler doğrultusunda alınan restorasyon kararına uygun olarak çimentolu sıvaların raspa edilmesi gerekmektedir. Ancak çimento esaslı sıvalar raspa edilmeden önce, mevcut bezemenin estampajları alındı, daha sonra çimento sıvalar raspa edildi, tüm yüzeylerdeki çimentolu imalattan eser kurtarıldı ve yerine KUDEB 'ten alınan analiz sonuçlarına göre hazırlanan horasan sıva ve tezyinat altı sıvaları yapıldı. Horasan sıvalı olan 3 kubbedeki mevcut sıvaların dönem tespitleri yapıldı ve yerlerinde sağlamlaştırma tekniği ile konsolidasyonları yapılarak korundu (çizim-1).

Bu arada çimento sıvalı olmayan sıvası horasan olduğu için korunan kubbelerde yapılan araştırma rasparaları sonucunda iki farklı dönem kalemîşi bezemelere ulaşıldı (fotoğraf-51/52).

Araştırma rasparaları sonucu doğrultusunda çıkan veriler projelere işlendi ve Uzmanlar Kurulu'nda görüşülerek restorasyon kararları alındı. Alınan bu kararlar doğrultusunda hazırlanmış projeler Koruma Kurulu'na gönderildi.

Cami

Cami içindeki bezeme programı ile ilgili mevcut durum tespit ve yapılan uygulamaları yukarıdan aşağıya doğru sıralarsak;

Yer teslimi sırasında ana kubbenin bezeme programı ortada 8 metre çapındaki hat levha, kasnak kotundan 8m. kotuna kadar sarı badanalı bölüm, numune olarak pencere

Fotoğraf 50 Su terazisi uygulaması sonrası

Fotoğraf 51 Avlu kubbeleri restorasyon öncesi

Fotoğraf 52 Avlu kubbeleri restorasyon sonrası

çevresinde bırakılmış bezeme örneği ve sarı badanalı bölümden hat levhaya kadar olan bölümde barok üsluptaki bezeme programı algılanıyordu. Ancak sarı badanalı yüzeye yakından bakınca altından numune olarak bırakılan bezemeye benzer izler algılanıyordu.

Ana kubbede güçlendirme çalışmalarına başlandığı zaman yapılan araştırma rasparaları sırasında örnek bırakılan bezeme dilimin aynısı badana altından çıkarıldı. Kubbe genelinde çeşitli tekniklerle yapılan araştırma rasparaları sonucunda ve analiz sonuçlarına göre tek dönem sıva harcına rastlanmıştır. Bu çalışmalarda mihrap aksında mevcut bezemenin altında devam etmeyen sadece bir aksında farklı kalemîşi bezeme örneğine rastlandı. Bu bezeme örneği barok dönemin üslup özelliklerini yansıtmaktadır. Devamlılığı ve diğer bezemelerle üslup bütünlüğü olma-

Fotoğraf 53 Ana kubbe restorasyon öncesi

Fotoğraf 54 Ana kubbe restorasyon sonrası

Fotoğraf 55 Ana kubbe kasnağı restorasyon öncesi

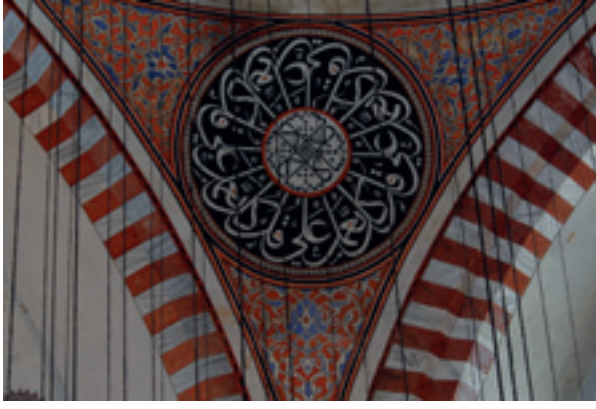
diğından bezemenin çizimsel ve görsel tespitleri yapıldıktan sonra koruyucu sürülerek kapatıldı. Bu alanın dışında bezemenin hiçbir yerinde farklı bir bulgu elde edilemedi. Hat levhanında çevresindeki ahşap çerçevenin güçlendirmesi ve altın varak işleri yapılarak yerine monte edildi. Bu arada restorasyonda hat uzmanı olarak hizmet vermiş olan Sayın Prof. Dr. Hüsrev Subaşı'nın denetiminde hat levhada sağlıklaştırma işlemleri yapıldı. Hatlarla ilgili çalışmaları danışman hocamızın bildirisinde takip etmek mümkün, biz burada bu çalışmadaki prensipleri aktaracağız. Bu alanlarda da diğer noktalarda aldığımız karara aynen sahip çıkarak minimum müdahale ile dokunmamaya çalıştık (fotoğraf-53/54).

Kubbe kasnağındaki çalışmalara gelince, arşiv bulgularına ve sahadaki ön tespitlerde mevcut bezemenin yer yer döküldüğü noktalarda farklı izler görülünce, araştırma raspası yapıldı. Bu itinalı çalışmanın sonucunda mevcut bezemenin altında I. dönemde barok bezeme örnekleri, II. dönemde ise saz yolu olarak tabir edilen klasik dönem üslubu bezeme örneğine rastlandı. I. dönem barok bezemeler belgelendikten sonra koruyucu sürülerek kapatıldı. II. Dönem raspadan çıkan klasik bezeme ise bulunduğu alanlarda koruma altına alınarak tamamlama yöntemi ile ihya edildi. Bezeme bulunmayan alanlarda ise saz yolu bezemesini tamamlanarak kasnakta bütünlük sağlandı (fotoğraf-55/56).

Ana kubbe Aslan göğüslerinde mevcut durumda, 1956-60 onarımında yapılan klasik üslupta kalemışı bezemesi bulunmaktaydı (fotoğraf-57). Mevcut durum rölöveleri alındıktan sonra, yer yer kabaran yerlerde arşiv belgelerinde de rastlanan bulgular dikkate alınarak itinalı kalemışı araştırma raspası yapılmaya başlandı. Yapılan raspalar sonucu mevcut dönem desenleri altında 4 dönem kalemışı bezeme örneği tespit edildi Bu dönemler mihrabın sağındaki aslan

Fotoğraf 56 Ana kubbe kasnağı restorasyon sonrası

Fotoğraf 57 Aslan göğüsleri restorasyon öncesi

Fotoğraf 60 Yarım kubbe ve tromplar restorasyon öncesi

Fotoğraf 58 Aslan göğüsleri raspa sonrası

Fotoğraf 61 Yarım kubbe ve tromplar restorasyon sonrası

Fotoğraf 59 Aslan göğüsleri restorasyon sonrası

göğsünün sağ üçgeninde tüm katmanlara ulaşılmışken, diğer üçgenlerde daha önceki dönemlerde raspa çalışmalarının yapıldığı ve dönemlerin bazılarının kaldırıldığı görülmüş ama yine de her üçgende birkaç dönem veri bulunmuştur. Bu dönemler yaklaşık tarihlemeleriyle bu şekildedir (üstten alta sırasıyla);

1. 1860 yıllarında cami içinde çalışmış olan ve fotoğraflarla desteklenebilen Fosatti kardeşlere ait olduğu düşünülen barok üslupta bezeme örneklerine rastlandı.
2. Bir alt dönemde de 'Fossatti kardeşler' öncesi yapılan bir barok bezeme örneğine daha rastlandı.
3. Katman raspadan çıkan klasik üsluptaki desenin mevcut dönem bezeme üslubuna benzerlikler görülmektedir. Detaylara inildiğinde form bo-

yutları ve renklendirmelerde farklılıklar tespit edilmiştir. Mevcutta bulunan kalemişinin bu dönemdeki desenlerden yola çıkılarak yapıldığı görülmektedir.

4. Katman kalemişi araştırma raspasından çıkan bezeme örneği, klasik dönem bezeme üslubundadır. Yapılan incelemelerde renk, desen kompozisyonu ve desenlerde bulunan ölçülerin detayları 16. yy. örnekleri ile eşleşmektedir. Caminin yapım tarihinde Sarayın nakkaş başı olan Karamemi'nin bezeme kompozitörü olarak çalıştığı bilinmektedir. Karamemi'ye ait bezeme örnekleri ile karşılaştırıldığında ortak form ve üslup özellikleri göstermesi nedeniyle günümüze ulaşmış nadir 16.yy. kalemişi bezeme örneklerinden olduğu düşünülmektedir. Raspa sonrası çıkan diğer dönem bezemeleri koruyucu sürülerek kapatılmış, 4. Dönem kalemişi bezemesi ihya edilmiş, geri kalan üçgenlerde ise yeniden uygulama yapılmıştır (fotoğraf-58/59).

Yarım kubbelerdeki hat'ın çevresinde bulunan bordür örneğinde yapılan araştırma raspası sonucu (arşiv fotoğraflarında da tespit edilen) barok bezeme örneği kalıntıları çıktı. Kubbe genelinde yapılan raspa sonucu barok kalıntılar dışında herhangi bir bezeme örneğine rastlanmadı. Pencere bordürlerinde yapılan inceleme ve raspa sonrası kalemişi bezeme bordürleri mevcut bezeme ile aynı tarzda gözükmekteydi (fotoğraf-60/61).

Fotoğraf 62 Harim cephe pencereleri ve 1. dolaşmalık altı konsollar (Restorasyon öncesi)

Fotoğraf 63 Harim cephe pencereleri ve 1. dolaşmalık altı konsollar (Restorasyon sonrası)

Fotoğraf 64 Kb-2 Uygulama öncesi

Fotoğraf 65 Kb-2 Uygulama Sonrası

Tromp kubbelerinde hatların çevresinde bulunan kalemişi bordür bezemesi yarım kubbe hat çevresi bordürü ile aynı bezeme bulunmaktadır. Tüm tromp yazı çevrelerinde yapılan kalemişi araştırma raspalarında kuzey cephesi sağ tromp (Tromp-5) yazı etrafında mevcut dönem kalemişlerine yakın bir yazı bordürü bulundu. Uygulama da bu raspadan çıkan bezeme örneğine göre yapıldı. Pencere bordürlerinde ise mihrabın sağındaki (Tromp-2) tromp pencere çevresinde mevcut döneme yakın ancak renk ve detay farklılıkları olan rumi bezeme örneği bulundu. Uygulama aşamasında ise raspadan çıkan bezeme örnek alınarak uygulama yapıldı (fotoğraf-60/61).

Birinci dolaşmalık konsolları 1960 dönemi onarımında kalemişi uygulamalarının yeniden yapıldığı ve arada birkaç adet alt dönem uygulaması bırakıldığı görülmüştür. Yapılan araştırma raspalarında, mevcutta sıkıştırılmış olan alanlarda bulunan bezemelerin alana özgün desenin ne kadar sığıyorsa o kadarını uygulayarak yaptıkları görülmüştür. Ayrıca bu araştırma raspaları sonucunda bezemelerin taş yüzey üzerine yapıldığı anlaşılmıştır

Birinci dolaşmalık altı mukarnaslarda mevcutta kabara üzerinde geometrik geçme motifi yer almaktaydı. Mukarnas uçlarında kalemişi tepelik motifleri, mukarnas bitimlerinde ise seramik tabağı andıran bir yüzey bulunmakta bu yüzeylerin bazılarında ise Hatayi motifi yer almakta idi. Yapılan araştırma raspalarında kabarlarda II. dönem bulundu. I. Dönemde altın varak yer alıyordu. İki dönemde ise mevcut dönemdeki gibi siyah beyaz geometrik geçme bulunuyordu. Mukarnas uçlarında yapılan raspalarda mevcutta bulunmayan tepelik motifleri çıktı. Bu çıkan bezemeler ihya edilerek korunmuş, raspadan çıkmayan alanlarda ise aynı bezeme uygulanmıştır (fotoğraf-62/63).

Cami yan kubbelerinde yapılan araştırmalarda (batıdan doğuya doğru);

Kb-2 mevcutta barok olan kubbeye yapılan araştırma raspalarında herhangi bir veriye ulaşılmadı. Kubbeye başka veri bulunmamasına rağmen barok dönemin örneğini yansıtmaktadır (fotoğraf-64/65).

Kb-3/5 kubbelerinde mevcut durumda ongen geometrik geçme kalemişi göbek bezemesi bulunmaktaydı. Bunun dışında kubbe geçişlerinde sülyen ve siyah filatolar bulunmaktaydı. Yapılan raspa sonrasında kubbeye iki dönem kalemişi bezeme örneğine rastlanmamakla birlikte I. Dönemde barok bezeme örnekleri bulundu. Bunlar mihrabın sağında bulunan kb-2 kubbesinde bulunan bezeme örnekleriyle aynıdır. Yapılan II. Dönem raspadan sonra kubbe merkezinde mevcut dönem klasik kalemişi bezemesine benzer kalemişi bezeme bulunmuştur. Göbekte

Fotoğraf 66 Uygulama Öncesi

Fotoğraf 67 Uygulama Sonrası

Fotoğraf 68 Uygulama Öncesi

Fotoğraf 69 Uygulama Öncesi

barok bezeme örneğinden 1 dilim bırakıldı. Kubbe genelinde çıkan barok bezemeler koruyucu sürülerek kapatıldı. II. Dönem klasik bezeme örneği temizlenerek ihya edildi (fotoğraf-66/67).

Kb-4/6/7/9 kubbe merkezlerinde boyutları farklı olsa da, ongen geometrik geçme kalemişi bezeme bulunuyordu. Yapılan araştırma raspalarında Kb-4 horasan siva, Kb-6/7 kubbelerinde yer yer çimento yer yer horasan siva, Kb-9 kubbesinde ise kubbe merkezindeki bezeme alanı horasan siva geri kalan tüm alanlarda çimento siva bulunmaktaydı. Kb-4 kubbesinde iki dönem bezeme bulunmuş I. Dönem barok, II. Dönem ise mevcut döneme yakın klasik bezeme örneğidir. Barok bezemeye koruyucu sürülerek kapatılma kararı alındı, II. Dönem ise ihya edilerek bırakıldı. Kb-4 ile eş olan kubbelerde yapılan raspalarda herhangi bir veri bulunamadı. Bu nedenle kb-4 'te çıkan II. Dönem kalemişi bezeme bu kubbelere taşındı.

Kb-8/10 kubbeleri kubbe merkezi bezeme alanı harici tamamen çimento siva olduğundan herhangi bir veriye ulaşılamadı. Mevcutta kubbe merkezindeki bezemenin onbirgen olması bezemenin doğru olmaması ve 1960 onarımında yapılmış olması nedeni ile bu kubbelere eş değer Kb-3/5'te kalemişi araştırma raspalarından çıkan ongen geometrik geçme bezemesi bu kubbelere taşınarak yeniden uygulandı.

Kb-11 (Hünkâr mahfil kubbesi) mevcutta kubbe genelinde yapılan incelemelerde kubbenin %30-35 gibi çimento siva olduğu geri kalan alanların ise horasan siva olduğu anlaşıldı.

Kubbe genelinde yapılan raspada alt dönemde mevcuttakine yakın; ancak, kontur ve detay farkları görüldü. Kubbe stalâkit uçlarında bulunan kabara bu alanda kalemişi olarak değil de alçı içine boyalı dolgu alçı tekniği ile yapıldığı anlaşıldı.

Mahfil pencereleri, mahfillerde bulunan içlik pencere bordürleri yapılan araştırma raspalarında zeminin çimento siva olduğu tespit edildi. Mevcut bezeme düzelterek uygulandı.

Zemin kat pencere tavanları yapılan raspa çalışmalarında mihrabın sağ ve solundaki pencere tavanında raspa sonucu taş üstüne kalemişi bezeme örneği çıktı. Bu bezeme örneği mevcut bezeme örneğine benzer daha ince konturlarla işlenmiş bir bezeme bulundu. Çıkan bu bezeme tüm pencere tavanlarında uygulandı.

Revaklarda yapılan incelemeler tüm revak tonozlarının çimento olduğu tespit edildi. Yapılan araştırma raspasında herhangi bir veriye ulaşılamadı. Bu nedenle mevcutta bulunan kalemişlerinde düzeltmeler yapılarak kullanıldı.